
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.2/7:343

О.М. Бульба

аспірант
Класичний приватний університет

ПІДСТАВИ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ САМОПРАВСТВА: ОКРЕМІ АСПЕКТИ

У статті розглянуто питання соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за самоправство. У контексті проблематики критеріїв і принципів криміналізації проаналізовано комплекс підстав криміналізації самоправства (ст. 356 КК України) як злочину проти авторитету органів влади. Розглянуто суспільну небезпеку самоправства, відповідні статистичні дані, соціально-психологічні фактори криміналізації, а також зарубіжний досвід кримінально-правової протидії цьому злочину.

Ключові слова: соціальна обумовленість, криміналізація, самоправство.

У кримінологічній та кримінально-правовій науці існує широкий спектр думок з питання обставин і передумов криміналізації діянь. Труднощі починаються уже з визначення відповідної термінології, оскільки для позначення обставин, що враховуються при криміналізації, використовуються різні терміни (критерії, підстави, принципи, умови), які іноді виступають як синоніми, а іноді розрізняються. Науково обґрунтований аналіз підстав криміналізації діянь дає змогу визначити наявність/відсутність передумов для включення того або іншого діяння до кримінального законодавства та, відповідно, боротьби з ним за допомогою кримінально-правових засобів. Різні аспекти проблематики соціальної обумовленості кримінально-правової заборони розглядали радянські й російські (П. Дагель, Г. Злобін, О. Коробєєв, В. Кудрявцев, С. Мілюков, О. Яковлев), а також українські вчені (Д. Балабанова, В. Грищук, А. Мітрофанов). Натомість у вітчизняній науці відсутні спеціальні дослідження, присвячені питанням криміналізації такого злочину проти авторитету органів влади, як самоправство, що й визначає актуальність теми статті.

Метою статті є аналіз підстав і критеріїв криміналізації самоправства в контексті кримінально-правових дискусій щодо соціальної обумовленості кримінально-правової заборони.

В науці висловлювалася думка про те, що наявна суттєва поліфонія в термінах, які позначають передумови криміналізації, є невиправданою, оскільки нічого не дає законодавцю [1, с. 66]. Більшість учених вважає,

що головною підставою кримінальної відповідальності є суспільна небезпека діяння. Зустрічається твердження про те, що ознака суспільної небезпеки є єдиною підставою для встановлення кримінально-правової заборони. Іноді до цих критеріїв додаються інші: забезпечення невідворотності покарання (П. Фефелов); поширеність діяння й неможливість успішної боротьби з ним менш суворими методами (П. Дагель) [2, с. 44–45]. Російський учений С. Мілюков вважає підставою кримінальної відповідальності, насамперед, кримінологічну характеристику діяння (соціально негативної поведінки), яка включає його поширеність, якісні та кількісні показники [3, с. 9]. Нарешті, чимало вчених виділяють цілий комплекс (групу) критеріїв криміналізації діянь. Так, О. Коробєєв формулює систему, що включає юридико-кримінологічні підстави (суспільна небезпека діяння і статистичні показники); соціально-економічні підстави (розмір завданої шкоди, відсутність негативних наслідків кримінально-правової заборони, наявність матеріальних ресурсів для її реалізації); соціально-психологічні умови, що визначають рівень суспільної правосвідомості і психології, а також історичні традиції [1, с. 67]. Детальну систему підстав і принципів криміналізації свого часу запропонував радянський учений Г. Злобін [4, с. 210–242].

У західній кримінології також були сформульовані різні підстави й критерії криміналізації. Так, англійський учений К. Кенні при вирішенні питання про можливість встановлення кримінальної карантності того чи іншого "шкідливого діяння" вважав за необхідне упевнитися в одночасній наявно-

сті принаймні шести різних за змістом умов [5, с. 27–29]. Пізніше були запропоновані й інші критерії. Однією з найбільш розгорнутих і детальних є система критеріїв криміналізації, запропонована в 70-ті рр. ХХ ст. голландським кримінологом Л. Хулсманом [4, с. 154–157].

Питання соціальної обумовленості кримінально-правової заборони досліджують й українські вчені. Так, Д. Балабанова робить висновок про необхідність вивчення двох груп факторів, що впливають на криміналізацію: підстав кримінально-правової заборони, які слугують їй об'єктивними передумовами, і принципів криміналізації, що належать до законодавчої техніки. До підстав кримінально-правової заборони вона зараховує такі фактори: 1) суспільна небезпека – охоплює наявність достатньо серйозної матеріальної або моральної шкоди, що завдається потерпілим; 2) типовість і достатня поширеність антигромадської поведінки, але з урахуванням ступеня суспільної небезпеки і страху населення перед злочинністю; 3) динаміка суспільно небезпечних діянь з урахуванням причин і умов, що їх породжують; 4) необхідність впливу кримінально-правовими заходами при врахуванні того факту, що кримінальна репресія – крайня форма протидії небезпечним формам девіантної поведінки; 5) урахування можливостей системи кримінальної юстиції у протидії тим чи іншим видам антигромадської поведінки, і як їх складова – наявність матеріальних ресурсів для реалізації кримінально-правової заборони; 6) співвідношення позитивних і негативних наслідків криміналізації. Крім того, Д. Балабанова виділяє групу соціально-психологічних підстав криміналізації, до яких належать рівень суспільної правосвідомості і психології, історичні традиції [6, с. 11]. Інший український автор, А. Мітрофанов, пише про те, що криміналізація проводиться відповідно до загальних принципів кримінально-правової політики й формується на підставі юридико-кримінологічних, соціально-економічних і соціально-психологічних факторів [7, с. 60–78].

Проблеми криміналізації детально проаналізував також відомий український учений В. Грищук. Підстави криміналізації, на його думку, – це обставини, що детермінують необхідність і доцільність криміналізації кожного конкретного діяння людини. Залежно від характеру, сутності та походження підстав криміналізації цей науковець розділяє їх на дві групи: об'єктивні та суб'єктивні. У свою чергу, об'єктивні й суб'єктивні підстави можуть бути зовнішніми або внутрішніми. Об'єктивними внутрішніми підставами криміналізації, зокрема, є такі: 1) суспільна небезпека, критеріями оцінки якої є: а) очевидність шкоди; б) збиток перевищує ту шкоду, яка можлива у зв'язку із заборону діяння; в) поширеність діяння;

г) динаміка діянь; д) чинники надзвичайного характеру, що впливають на рівень суспільної небезпеки діяння; 2) відсутні інші ефективні засоби боротьби. Ключовими суб'єктивними підставами криміналізації В. Грищук називає: 1) громадську думку, засновану на правосвідомості, моральності суспільства; 2) пропозиції вчених про доцільність криміналізації; 3) пропозиції органів кримінальної юстиції та інших державних і громадських органів; 4) ініціативу законодавця [8, с. 62–64].

Не вдаючись до детальної дискусії з цієї проблеми, оптимальним вважаємо виділення таких ключових підстав криміналізації самоправства: 1) суспільна небезпека самоправних дій, що завдають значної шкоди (ст. 356 КК України); 2) статистичні показники самоправства; 3) неможливість і неефективність боротьби з подібним самоправством іншими, не кримінально-правовими, засобами; 4) соціально-психологічні чинники. Додатковою обставиною, яку може бути враховано при криміналізації самоправства, виступає зарубіжний досвід протидії цьому злочину. Незважаючи на те, що суспільна небезпека самоправства не настільки велика порівняно, наприклад, з такими майновими посяганнями, як крадіжка або вимагання, проте, безперечно, самоправство є своєрідним “лакмусовим папірцем”, який показує неефективність діяльності управлінського апарату.

Важливо також зазначити, що розмір заподіяних при самоправстві збитків у вивчених нами кримінальних справах варіюється від 130 грн до 210 тис. грн, тобто може бути дуже суттєвим. При цьому, на відміну від розкрадань майна, в ст. 356 КК України кваліфікуючі ознаки, зокрема за розміром заподіяної шкоди, не виділяються. У цілому суспільна небезпека самоправства полягає в тому, що воно порушує визначений порядок реалізації громадянами своїх прав і обов'язків, завдає значної шкоди державним, громадським інтересам або правам та інтересам окремих громадян [9, с. 531]. Об'єктом цього злочину є встановлений законом або іншим нормативно-правовим актом порядок здійснення своїх прав і обов'язків, а також охоронювані законом права та інтереси фізичних і юридичних осіб. Схожі думки висловлюють й інші вчені [10, с. 429]. У період дії КК УРСР 1960 р. самоправство належало до групи злочинів проти порядку управління, які, на думку В. Навроцького, посягають саме на авторитет органів державного управління [11, с. 576]. Аналогічний підхід зберігся в кримінальному законодавстві Росії, в якому самоправство (ст. 330 КК РФ) належить до злочинів проти порядку управління [12, с. 187]. Слід також зазначити, що в окремих випадках рейдерські захоплення підприємств починалися саме із самоправних дій. Таким чином, самоправні дії можуть не тільки пору-

шити встановлений законом порядок реалізації прав, а й викликати негативні зміни в інших об'єктах кримінально-правової охорони, включаючи більш значущі в ієрархії соціальних цінностей, ніж авторитет органів влади. Це стосується, наприклад, життя і здоров'я людини, власності, інтересів правосуддя. Крім того, негативним соціальним наслідком самоправства може виступати порушення нормального соціально-психологічного клімату в державі, оскільки цей злочин може зачіпати значну кількість людей. В окремих випадках незаконне позбавлення будь-яких прав може викликати значне невдоволення людей, спровокувати протиправні дії з їхнього боку, включаючи вчинення злочинів або звернення до злочинних угруповань. Поширення самоправства може також призвести до проникнення в суспільство ідеології та психології злочинного світу, елементів кримінальної субкультури. Не слід забувати і про елемент наслідування, своєрідного "зараження" осіб, схильних до протиправних дій, кримінальними традиціями, формування в них впевненості в допустимості порушення закону, захисту своїх інтересів злочинними способами. Населення ще більше зневірюється у здатності органів влади вирішувати існуючі конфлікти легальними способами, сприяє криміналітету в його злочинній діяльності. Недоліки цивільно-правового регулювання суспільних відносин є факторами, які активізують процес учинення самоправних дій. Таким чином, самоправство належить до тих діянь, протидія яким не може здійснюватися виключно в межах цивільних правовідносин або із застосуванням лише адміністративно-правових заходів.

Хоча питома вага самоправства у структурі злочинності є невеликою, однак цей факт не повинен уводити в оману, враховуючи його неповне відображення в офіційних даних через особливості статистичної звітності (фіксація більш тяжкого злочину при сукупності із самоправством). Самоправству властива також висока штучна латентність, яка взагалі притаманна українським реаліям, коли співробітники МВС не реєструють ті злочини, розкриття яких не є значущим у контексті покращення показників їх роботи (самоправство – злочин невеликої тяжкості). Статистичні дані свідчать про відносну стабілізацію криміногенної ситуації із самоправством в Україні. Так, у 2003 р. за ст. 356 КК України було засуджено 86 осіб, у 2004 р. – 53 особи. У період 2005–2008 рр. кількість засуджених за самоправство знижувалася, в 2009 і 2010 рр. кількість засуджених зросла, а в 2011–2012 рр. – знову знизилася. Так, кількість осіб, засуджених за ст. 356 КК України (вироки, що набрали законної сили), становить: у 2005 р. – 91 особа (за КК 1960 р. – 5 осіб), у 2006 р. – 62 особи, в 2007 р. – 50 осіб, у 2008 р. – 34 особи, у 2009 р. – 38 осіб, у 2010 р. – 47 осіб, у 2011 р. –

2010 р. – 47 осіб, у 2011 р. – 38 осіб, у 2012 р. – 26 осіб. При цьому слід зазначити, що щорічно велика кількість кримінальних справ про самоправство припиняється судами з різних підстав; високою є також кількість виправдальних вироків (у середньому – не менше ніж половина від обвинувальних, а в окремі роки – приблизно порівну).

Ю. Чаплинська наводить такі дані, що свідчать про поширеність самоправства як адміністративного правопорушення. Так, за ст. 186 КУпАП з винесенням постанов виявлено: у 2006 р. – 662 випадки, у 2007 р. – 719 випадків, в 2008 р. – 911 випадків, в 2010 р. – 649 випадків. У 2011 р. співробітниками міліції виявлено 374 таких правопорушення, з яких розглянуто з винесенням постанов про накладення стягнення – 240; виявлено 12 повторних фактів самоправства. На думку вченої, незважаючи на зменшення кількості адміністративно караного самоправства в 2011 р., можна прогнозувати збільшення його фактів через ускладнення соціальних суперечностей у зв'язку з економічною нерівністю між різними верствами населення, поширенням у суспільстві правового нігілізму і зневажливого ставлення окремих індивідів до прав та інтересів інших осіб [13, с. 10–12].

Як додатковий фактор, який може бути врахований при криміналізації самоправства, слід назвати зарубіжний досвід кримінально-правової протидії подібним діянням. В окремих пострадянських державах (Росія, Білорусь, Латвія, Азербайджан) самоправство за радянською традицією розуміється як злочин проти порядку управління. У державах Європи та інших розвинених країнах світу, що належать до різних правових сімей, зустрічаються різні підходи до обсягу та специфіки криміналізації самоправних дій. Наприклад, у Данії самоправство є злочином проти власності (майна), у Швейцарії та ФРН – злочином проти свободи, в Болгарії – проти порядку і громадського спокою, в Японії воно належить до злочинів, які полягають у погрозах. Однак не в усіх державах світу самоправство виділяється в окремий склад злочину. Так, у кримінальних кодексах Франції, Нідерландів, Австрії, Норвегії відсутня норма про самоправство в тому вигляді, в якому вона передбачена українським законодавством. Кримінальне законодавство Іспанії не містить самоправства як окремого складу злочину, але при цьому встановлює кримінальну відповідальність за його найбільш небезпечні форми – примус (ст. 172), який належить до злочинів проти свободи особи, а також незаконне здійснення власного права (ст. 455), що віднесено до злочинів проти судової влади. Останній злочин найближчий до самоправства за КК України і передбачає кримінальну відповідальність для тих, хто "для реалізації свого права, діючи поза законними шляхами, ви-

користовує насильство, залякування або застосування сили до речей". Його кваліфікуючою ознакою є застосування винним зброї чи інших небезпечних предметів [14, с. 141–142]. У КК Фінляндії під самоправством розуміється "самовільне, крім державної влади, здійснення свого дійсного або, принаймні, гаданого права" (параграф 14 гл. 16). КК Швеції встановлює кримінальну відповідальність за незаконне позбавлення володіння та самовільне відновлення у володінні (ст. 8–9 гл. 8) [15, с. 67]. Цей злочин належить у Швеції до діянь, пов'язаних з викраденням майна. Положення "про незаконне володіння застосовується до особи, яка, нічого не привласнюючи, шляхом встановлення або злому замка або іншими способами незаконно вторгається в чуже володіння або шляхом насильства або погрози насильством перешкоджає іншій особі у здійсненні її права утримувати або брати що-небудь, а при самовільному відновленні у володінні – до особи, яка з метою відновлення особистого права незаконно вторгається в чуже володіння. Це положення застосовується і щодо нерухомого майна, якщо особа "порушує чуже володіння шляхом зведення або руйнування огорожі, або шляхом побудови, копання, оранки, проведення дороги, або пускає для пасіння тварин або позбавляє іншу особу володіння нерухомим майном або його частини (ст. 11 гл. 8) [15, с. 69–71]. КК Польщі містить норму про примус, яка встановлює кримінальну відповідальність за примушення з метою повернення боргу. КК Польщі передбачає також відповідальність за самоправні дії, які виражаються "у привласненні чужої рухомої речі або майнового права, вчиненому на шкоду самій близькій особі" (справа приватного обвинувачення) [16, с. 97].

Висновки. У кримінально-правовій та кримінологічній літературі існує широкий спектр підходів до питань критеріїв криміналізації діянь. Для їх позначення використовуються різні терміни, зокрема: передумови, підстави, критерії, принципи тощо, – в які вкладається однаковий або різний зміст залежно від теоретичних поглядів дослідника. У будь-якому разі йдеться про чинники, наявність яких робить обґрунтованим встановлення кримінальної відповідальності за певне діяння, яке заподіює шкоду суспільним інтересам.

На основі аналізу наукової літератури та вивчення кримінальних справ про самоправство обґрунтованим видається виділення таких підстав криміналізації цього злочину: 1) суспільна небезпека самоправних дій, що завдають значної шкоди (ст. 356 КК України); 2) статистичні показники самоправства; 3) неможливість і неефективність боротьби із самоправством іншими, не кримінально-правовими, засобами; 4) соціально-психологічні чинники; 5) досвід іноземних держав у кримінально-

правовій протидії цьому злочину. Огляд зарубіжного законодавства показує, що, незважаючи на відмінності в законодавчій техніці, історико-правові традиції та інші фактори, держави різних правових сімей різними способами і в різних формах встановлюють кримінальну відповідальність за самоправні дії, якщо вони заподіюють шкоду суспільним чи державним інтересам або інтересам окремих осіб.

У цілому наявність у кримінальному законодавстві України відповідальності за самоправство відповідає ключовим критеріям криміналізації суспільно небезпечних діянь.

Список використаної літератури

1. Коробеев А.И. Советская уголовно-правовая политика. Проблемы криминализации и пенализации / А.И. Коробеев. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1987. – 268 с.
2. Дагель П.С. Проблемы советской уголовной политики / П.С. Дагель. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1982. – 124 с.
3. Милуков С.Ф. Российское уголовное законодательство: опыт критического анализа / С.Ф. Милуков. – СПб. : СПб ИВЭСЭП ; Знание, 2000. – 279 с.
4. Основания уголовного-правового запрета. Криминализация и декриминализация / П.С. Дагель, Г.А. Злобин, С.Г. Келина, Г.Л. Кригер и др. ; отв. ред. : В.Н. Кудрявцев, А.М. Яковлев. – М. : Наука, 1982. – 303 с.
5. Кенни К. Основы уголовного права / К. Кенни ; пер. с англ. В.И. Каминской ; под ред. и со вступ. статьей Б.С. Никифорова. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1949. – 600 с.
6. Балобанова Д.О. Теорія криміналізації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Д.О. Балобанова ; ОНЮА. – Одеса, 2017. – 18 с.
7. Митрофанов А.А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація / А.А. Митрофанов. – Одеса : Вид-во Одес. юрид. ін-ту НУВС України, 2004. – 132 с.
8. Грищук В.К. Проблеми кодифікації кримінального законодавства України / В.К. Грищук. – Львів : Львівський ун-т, 1993. – 138 с.
9. Кримінальне право України. Загальна частина : [підручник] / Ю.В. Александров, В.І. Антипов, О.О. Дудоров [та ін.] [за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка]. – К. : Атіка, 2009. – 408 с.
10. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, Л.М. Кривоченко та ін. ; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-е вид., перероб. і доп. – К. : Право, 2010. – 456 с.
11. Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива частина : курс лекцій /

- В.О. Навроцький. – К. : Знання, 2000. – 771 с.
12. Уголовный кодекс Российской Федерации : по сост. на 15 июля 2013 г. – М.: ЭКСМО, 2013. – 224 с.
 13. Чаплинська Ю.А. Адміністративна відповідальність за самоуправство : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Ю.А. Чаплинська ; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. – Дніпропетровськ, 2012. – 20 с.
 14. Уголовный кодекс Испании / пер. с исп. В.П. Зыряновой, Л.Г. Шнайдер. – М. : Зерцало, 1998. – 218 с.
 15. Уголовный кодекс Швеции / пер. со швед. к.ю.н. С.С. Беляева. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 320 с.
 16. Уголовный кодекс Республики Польша / пер. с польского Д.А. Барилевич. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 234 с.

Стаття надійшла до редакції 16.11.2013.

Бульба А.Н. Основания криминализации самоуправства: отдельные аспекты

В статье рассматриваются вопросы социальной обусловленности уголовной ответственности за самоуправство. В контексте проблематики критериев и принципов криминализации анализируется комплекс оснований криминализации самоуправства (ст. 356 УК Украины) как преступления против авторитета органов власти. Изучены общественная опасность самоуправства, статистические данные, социально-психологические факторы криминализации, а также зарубежный опыт уголовно-правового противодействия этому преступлению.

Ключевые слова: социальная обусловленность, криминализация, самоуправство.

Bulba A. Ground criminalization arbitrariness: some aspects

This paper deals with the social conditioning of criminal liability for arbitrariness. In the context of the problems of criteria and principles of criminalization analyzes the complex reasons criminalization of arbitrariness (Article 356 of the Criminal Code of Ukraine) as an offense against the authority of the government. Analyzes, including public danger arbitrariness, relevant statistics, socio-psychological factors of criminalization and international experience of criminal law combating this crime. Instead, in science there are no specific studies on the issue of criminalization of the offense against the authority of the government, as arbitrariness, which also determines the importance of the subject article.

In criminal law and criminological literature, there is a wide range of approaches on criteria criminalization of acts. To refer to them using different terms, including prerequisites, bases, criteria, principles, etc., that are embedded in the same or a different meaning depending on the theoretical views of the researcher. In any case, it is the factors whose presence makes reasonable establish criminal liability for certain conduct that harms the public interest.

In the basic analysis of scientific literature and the study of criminal cases of arbitrariness seems reasonable allocation of such grounds criminalization of the offense: 1) public danger such actions that cause significant harm (Article 356 of the Criminal Code of Ukraine); 2) statistical data arbitrariness; 3) the inability and ineffectiveness combat arbitrariness others, not criminal law, means; 4) social and psychological factors; 5) the experience of foreign countries in criminal law combating this crime. Review of foreign law shows that, despite the differences in legal technology, historical and legal traditions and other factors, the state of different legal families in different ways and in different forms established criminal liability for arbitrariness actions that cause harm to the public or the public interest or the interests of the individual people.

In general, the presence of the criminal law of Ukraine arbitrariness responsibility for compliance with the essential criteria for the criminalization of socially dangerous acts.

Key words: social conditioning, criminalization, arbitrariness.